

Յամենայն դէպս սակայն այս մեկնութիւնը ուղղակի կը հակասէ Տակիտոսի¹ սա բացայայտ վկայութեանը, թէ Տիգրանակերտը միմիայն 37 հռոմէական մղոն, հետեւաբար իբր 55 քիլոմետր Մծբինէ հեռու կը գտնուի: Հեռաւորութեան սոյն աստիճանը մատնանիշ կ'ընէ մեզի Թուր-Արդինի լեռները, սակայն ոչ՝ Տիգրիսի ձախակողմը գտնուող ոճեւէ մէկ դիրքը: Նմանապէս Ստրաբոնի սա մէկ հատուածը τὸ Μάσιον, τὸ ὑπερχείμενον τῆς Νισίβιος ὁροῦ καὶ τῶν Τιγρανοχέρτων² մեր տեսութեան բոլորովին ներհակը կը վկայէ պիտի ըսենք, եթէ Մասիոս անուամբ, ինչպէս սովորաբար ընդունուած է, այն լեռնաշղթան միայն հասկընանք, որ գետին աջակողմեան եզերքին երկայնութեան զուգահեռապէս կը ձգի:

Եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն Ստրաբոն եւս քաղաքը գետին աջակողմեան եզերքը զետեղած ըլլալու էր, ինչ որ կը հաստատուի յոյն աշխարհագրին Տիգրանակերտը յիշատակող ուրիշ երկու հատուածներէն ալ³, որոնց մէջ նա սոյն վայրը Միջագետքի մաս կը համարի, եւ ըստ այնմ, զայն Մծբինի ինչպէս նաեւ վերը, Խառանի ու Նիկեփորիոնի կ'ընկնէ: Յայտնի է թէ այդ քաղաքները կը գտնուէին Մասիոսի հարաւակողմը, հետեւաբար Միջագետքի մէջ⁴:

Հակառակ այս ամէն վկայութեանց, Կիրեւրտ սրամիտ կերպով մտադիր ըրաւ⁵, որ Տակիտոսի քով նշանակուած յիշեալ թիւը, յամենայն դէպս, սխալ աւանդուած ըլլալու է. որով փոխանակ septem et triginta թերեւս շատ աւելի ճիշդ ըլլայ եթէ centum et triginta սրբագրուի: Գալով Ստրաբոնի վկայութեանց, անոնք այլազգ եւս կրնան մեկնուիլ եւ ըստ այնմ ալ հասկըցուիլ, ինչպէս Լեման-Հաուպտ կ'ապացուցանէ⁶: Վերջնայ մէկ մանրակրկիտ հետազո-

տութեան համեմատ, Հաղու լեռները կը պատկանին Մասիոս լեռնաշղթային, որ Տիգրիսի թէ աջակողմը եւ թէ ձախակողմը կ'երկարի: Եւ որովհետեւ Միջագետք ըսելով, ի հնումն, ոչ միայն Եփրատի ու Տիգրիսի միջեւ տարածուող երկրամասը կը հասկըցուէր, այլ եւ շատ անգամ — ըստ քաղաքական ու վարչական (նահանգային) բաժանման — նաեւ Տիգրիսի ձախակողմեան ափունքը՝ անդրտիգրիսեան երկիրները, մինչեւ Հաղու լեռները, ասկէ կը հետեւի որ, Ստրաբոն, հակառակ իւր ակներեւ տարածայնութեանը, մեզի հետ կը միաբանի լիովին¹:

Մեր այս տեսութեան կռուան մըն է նմանապէս այն պարագան, որ Տակիտոսի յիշատակած² Նիկեփորիոսը՝ Պլինիոսի քով նշանակուած է իբր ձախակողմեան մէկ գետակիցը Տիգրիսի³, Մեծ նշանակութիւն ունի դարձեալ մեզի համար Եւտրոպիոսի⁴ մէկ վկայութիւնը, զոր Լիւսիոսէ առնելով կ'ըսէ, թէ Տիգրանակերտը Աղձնեաց (լատ. Arzanene) երկրին սահմաններուն մէջ կը գտնուէր, որով անուղղակի կերպով կը մատնանշէ մեզ դիրք մը, զոր պէտք է Տիգրիսի հիւսիսակողմը որոնել:

Տիգրանակերտի դիրքի մասին հայ հնագոյն տեղեկութեանց՝ Լեման-Հաուպտ միայն մտադիր եղած է⁵, Փաւստոս⁶ կ'ըսէ. «Առին աւերեցին (Պարսք առ Հապհոյ) զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ որ էր ի գաւառին Աղձնեաց յիշխանութեան րդեշխին», Նմանապէս կը պատմէ նոյն պատմագիրը⁷, թէ սուրբն Եպիփան՝ Մեծ Ծովից Մամբրէ անապատին մէջ ապրելէն ու Ծովիքը քրիստոնէական լոյսի առաջնորդելէն ետքը, անցաւ Աղձնեաց աշխարհը, ու հոն եւս քրիստոնէութիւնը քարոզեց, վառքեր հիմնեց, եւ Տիգրանակերտի մէջ վկայարան մըն ալ հաստատեց ի յարգանս քրիստոնեայ վկայից որոնք հոն նահատակեցան Գրգարուն:

Սոյն մարտիրոսաց ի պատիւ Տիգրանակերտայնութեան Մարտիրոսաց քաղաք (Martyropolis) անուանուեցաւ, որ ասորի բարբառով

¹ Տարեգիրք ԺԵ, ԳԼ. 5:

² Strabo XI, 12, 4 (522).

³ XII, 1, 9 (539) եւ XVI, 1, 23 (747).

⁴ Բոլորովին անգործածական կը մնայ՝ աղաւաղուած ըլլալով, չորրորդ տեղիք մ'ալ, ուր Ստրաբոն մեր քաղաքը կը յիշատակէ XI, 14, 15 (532). *πλησίον τῆς Ἰβηρίας μεταξὺ ταύτης τε καὶ τοῦ κατὰ τὸν Εὐφράτης Ζεύγματος*.

⁵ Akademie der Wissenschaft, 1873.

⁶ Philologentag, S. 30. Ըստ իւր տեսութեան, «Տարոս, որուն արեւելեան իբր Մասիոս նշանակուած մասին կը վերաբերին Հաղու-գաղաքը կոչուած կարեւոր լեռնադաշտին, կ'երկարի արեւելեան-հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ, ու կ'անցնի արեւմտեան Տիգրիսը, յարաբերաբար այս վերջինէս ճեղքուելով Հասանքէյֆ կոչուած վայրը: Այս ըմբռնմամբ Թուր (Թուր-Արդին) կը կազմէ արեւելեան-հարաւ-արեւելեան առջանը Տարոսի:

¹ Lehmann-Haupt, անդ. էջ 31:

² Տարեգիրք ԺԵ, ԳԼ. 4:

³ Nat. hist. VI, 27, § 129. Հմտ. Kiepert, Hermes IX, էջ 141, ծանօթ. 4, եւ Lehmann-Haupt, Philologentag, էջ 28, ընդգէմ Մոմէնի:

⁴ Breviarium VI, c. 9.

⁵ Lehmann-Haupt, Verhandl. d. 46. Versammlung deutscher Philol. u. Schulm. 25 ff.

⁶ Փաւստոս Բիւզ.՝ Պատմ. Հայոց. Վենետ. 1832, էջ 142:

⁷ Անդ. 221:

կ'անցնէին: Սակայն ընդհանրապէս խօսելով՝ կարելի է Տիգրիսը քաղաքական սահման նկատել Հայաստանի հարաւակողման. եւ արդէն Հայ բարձրագաւառին աշխարհագրական կազմութիւնը ճիշդ ալ սոյն Հազըու ծայրալեւներէն սկիզբ կ'առնու: Ներկայիս իսկ, Տիգրիսի քովերէն այս կողմերն այցելուին մտադրութիւնը կը գրաւէ Նփրկերտի ունեցած եղական ու առաջնակարգ դիրքը. շատ հաւանական է որ Տիգրանակերտի ծագումէն յառաջ ալ հոն, միեւնոյն տեղոյն վըայ, ուրիշ՝ Տիգրանի նախնեաց կողմէն կերտուած քաղաք մը եւ կամ գիւղ մը գոյութիւն ունեցած ըլլար: Ուստի եւ Տիգրան, բնական է որ, թագադրութեան հանդէսն ո՛չ թէ իւր պետութեան հիւսիսէ մէկ անկիւնը, այլ՝ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող — ըլլար ան նոյն իսկ բոլորովին անշանակ — մէկ վայրը սարքել ուզած պիտի ըլլար: Հետեւաբար Տիգրանակերտի հիմնարկութիւնը ստեղծագործութիւն մը չէ՝ ոչնչէ, հապա՝ աւարտումն է նախնաբար փորրիկ քաղաքի մը, որուն ունեցած նպատակայարմար դիրքը գրաւած էր Տիգրանի մտադրութիւնը:

Ուղղակի Հազըու լեռանց ստորոտը¹, սակայն Տիգրիսի համեմատութեամբ — ուսկէ անդին գետինն արագ արագ կը սկսի բարձրանալ — բարձրահայեաց դիրք ունեցող այս քաղաքը՝ ռազմագիտական տեսակետով իսկ լաւ յենակէտ մը կ'ընձեռէ: Քաղաքին արեւմտեան ու հիւսիսային կողմերը պաշտպանուած են բնական ամրութիւններով, մինչ անոր հարաւային ու արեւելեան մասերը նուազ պաշտպանուած են: Յատկապէս քաղաքին արեւելակողմը՝ գետինը համեմատաբար աւելի տափարակ է: Տիգրան իւր այս դաստակերտը համաչափ հիմքով օժտելու նպատակով, քաղէ դարատափ մը կառուցանել տուած էր, որուն վըայ յետոյ բարձրացուց յիսուն կանգուն բարձրութեամբ ստուար պարիսպները, որոնց ներքնակողմը՝ անջրպետներն օգտագործելու նպատակով, զետեղել տուաւ ասպատաններ ու շտեմարաններ: Արեւմտեան ու հիւսիսային կողման պարիսպները մեկնակ էին ու պարզ, եւ միայն տեղիս տեղիս հսկայ աշտարակներով ամրապնդուած: Իսկ ասոր ներհակ, քաղաքին արեւելեան կողմը կանգնել տուած էր

եղական ամրութեամբ երկպատիկ պարիսպներ ու պատնէշներ: Այսքան ու այսպիսի հաստաբետ ամրութիւններով օժտուած իւր մայրաքաղաքը գրեթէ անառիկ ըլլալու աստիճանի հասած էր: Քաղաքամէջը, սակաւիկ մի դէպի արեւմուտք, կը բարձրանար տասնուհինգ մետր բարձր բրգալեռը, որուն վըայ կը հանգէր ամրակուռ միջնաբերդը քաղաքին: Սոյն միջնաբերդէն կրնար զննուիլ լեռնագաւառին բովանդակ առաջակողմեան մասերը՝ մինչեւ Բատմանսու, հարաւակողմը՝ մինչեւ մեծ միջագետեան տափաստանին հիւսիսային սահմաններն եզերող սարաւանդները: Քաղաքին մօտերէն կը բլլէ Գարկին-սու գիտակը, որուն ջուրերը պատնէշներու շուրջը հոսելով, բնական ամբարտակներ ձեւացուած էին հոն: Մայրաքաղաքին ջրամբարին պաշտպանութեանը համար, մօտակայ տեղ մը, ահաւն մը եւս կանգնել տուաւ², որուն աւերակները ցայսօր կ'երեւան³:

Այս էր դիրքը Հայ պետութեան նորակերտ մեծ ոստանին, որուն նախկին մեծութեան ու ամրութեան պերճախօս վկաններն են տակաւին այսօր՝ Նփրկերտի աւերակները:

Հնութեան այս մեծ քաղաքն իւր մեծութեանը համեմատ մարդաշատ ընելու տենչէն վառուած՝ չվարանեցաւ Տիգրան բռնական միջոցներու եւս դիմել: Այս մտադրութեամբ քաղեց 77ին կապագովկիոյ վըայ, եւ բնակիչներէն 300.000 հոգի հորդան տուաւ Հայաստան, որոնց մէկ մասն իւր նոր մայրաքաղաքը նստեցուց⁴: Գլխաւորաբար Մաթաթ⁵ շատ վնասուեցաւ այս ահաւոր արշաւանքէն: Տիգրան իւր զօրքովը Տաւրոսն անցնելով՝ մտաւ կիլիկիա, եւ ասպատակեց մինչեւ Փիւնիկէ⁶: Ընդ ամէնը տասուերկու ծաղկեալ քաղաքներու բնակիչները խաղացուց դէպի Հայաստան, որպէս զի իւր դաստակերտը մարդաշատ ընէ⁷: Տիգրանակերտի բնակչութիւնը կազմող այլեւայլ ցեղերու կարգին՝ Պուտալքոս յատկապէս կը յիշատակէ Ասորեստանցիներ, Մարեր ու կորդուացիներ⁷, զորոնք նմանապէս բռնավարած էր Տիգրան:

Եթէ այսքան նեղած ու տառապեցուցած էր Յոյները՝ քաղաքացիներու ընտիր կորիկ

¹ Յաջորդին համար հմտ. Լեման, սինդ, եւ Sitzungsber. der anthrop. Gesellschaft (21. Oktober 1899) եւ W. Belek: Aus den Berichten d. arm. Expedition. Zeitschr. für Ethnologie, 1899, S. 263 ff.

¹ Տիգրանակերտի շինութեան մանրամասն ստորագրութիւնը հմտ. App. Mithr. c. 84:

² Հմտ. Belek սինդ, էջ 272:

³ App. Mithr. c. 67 եւ Plut. Luc. c. 21.

⁴ Strabo XII, 2, 9 (539).

⁵ Strabo XIV, 5, 2 (669).

⁶ Strabo XI, 14, 15 (532).

⁷ Luc. c. 27.

Յամենայն դէպս, ինքը միայն չէր այս մասին պարսաւելի: Արդէն իրմէ շատ յառաջ ալ Փորթ Ասիոյ բոլոր մեծ քաղաքներն անով ծնունդ առին, որ անոնց իշխանները բաղմամբիւ գիւղեր անխորհուրդ կերպով իրարու հետ ձուլեցին. միայն սա տարբերութեամբ որ անոնք յոյն իշխաններ էին, որոնք յունարնակ հողամասերու մէջ համասեւ տարրները իրարու հետ միացուցին, մինչդեռ, Տիգրան, ինք օտարազգի ըլլալով, Յոյներն օտար երկիր մը փոխադրեց: Երբ Լուկուլոս Տիգրանակերտը գրաւեց, այն ժամանակ Տիգրանի գործին ինչ արժէք ունենալը հասկըցուեցաւ: Յոյներու հոն բնակութիւնը բռնի եղած էր, այս իսկ պատճառաւ անոնք հոն երբեք իրենց հայրենիքը չնկատեցին: Ստոյգ է թէ այս բնակութեան տեւողութիւնն ալ շատ կարճատեւ եղաւ, եւ այս սուղ ժամանակի մէջ յոյն ժողովուրդը ոչ նոր կարգ ու սարքին կրնար վարժիլ, եւ ոչ ալ՝ ինչպէս այլուր շատ մը տեղեր, յունական քաղաքակրթութեան թումը մը կրնար հանդիսանալ զինքը շրջապատող բարբարոս ժողովրդեան մէջ: Եւ բնաւ զարմանք չէ որ Յոյները, երբ պատեհութիւնը ներկայացաւ, ցնծութեամբ վերադարձան իրենց նախկին բնակավայրերը, դրուատելով զԼուկուլոս իբր իրենց նոր հեմագիր եւ բարերար¹:

Սակայն Տիգրանին կինը, Կլէոպատրա, Միհրդատի դուստրը, որչափ կ'երեւայ, յունական դաստիարակութիւն ստացած էր, ասոր ապացոյց է իւր կողմէն հայ արքունիք հրաւիրուիլն աթենացի Ամիսիկրատէս անուն հռետորին, որ սիրայօժար յանձնառու եղած էր Հայաստան գալ, մինչ յառաջ արհամարհանքով մերժած էր սելեւկեան արքունիքն երթալ բնակիլ: Սակայն այս մարդն ալ չկրցաւ երկայն ժամանակ Տիգրանի շնորհքը վայելել, որովհետեւ վերջնոյս կասկածն իւր վրայ հրաւիրած, ու անոր աչքէն ինկած ըլլալուն համար՝ ինքզինքը դժընդակ սովամահութեան մը դատապարտեց, եւ ինչպէս Պլուտարքոս կ'աւանդէ, բնաւ սնունդ առնուլ չուզելով՝ վերջ տուաւ իւր կեանքին²: Կլէոպատրա թագուհին մեծ շուքով անոր մարմինը թաղել տալէն ետքը՝ յիշատակարան մը եւս կանգնել տուաւ Սապփէի մօտ:

Մետրոդոր սկեպսացին ալ, Միհրդատի խորհրդակցանք, որ իւր տիրոջ բարկութենէն ազատելու համար հայ արքունիքն ապաստանած էր, ի վերջոյ Տիգրանէ Միհրդատի ձեռքը յանձ-

նուելով՝ տեղնիտեղ գլխատուեցաւ¹: Ի դուր ջանաց Տիգրան այս մատնութեան արատն իւր վրայէն սրբել՝ անոր ի պատիւ մեծաշուք յուշարկաւորութիւն մը սարքել հրամայելով: — Թէ Տիգրան յոյն դերասաններու խումբ մըն ալ վարձած էր իւր թատրոնին համար, վերեւ արդէն յիշատակեցինք:

Այսպէս ուրեմն Տիգրան հետամուտ եղաւ — ի հարկէ իւր գիտցած կերպով — հելլենացիներ իւր տէրութիւնը: Սակայն իւր այս ձեռնարկն ալ՝ նորակառոյց մայրաքաղաքին նման, տակաւին կիսով չափ իսկ չէր աւարտած, երբ յանկարծակի վրայ հասաւ Լուկուլոս, որով այս այնքան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ ուռճացած ու ընդարձակուած պետութեան մէջ յոյն մշակոյթն ու քաղաքակրթութիւնը չկրցաւ հաստատապէս արմատանալ: Հաւանաբար Տիգրան պիտի յաջողէր իւր առաջադրած նպատակին հասնիլ, եթէ յաղթական Հռոմայեցին անոր ժամանակ ձգած ըլլար:

3.

Հայաստանի քննութիւնը:

Յառաջ քան հայ-լուկուլեան պատերազմին նկարագրութեան անցնիլ՝ ակնարկ մըն ալ նետենք Տիգրանի հայրենաստուր պետութեան վրայ: Ընդհանրապէս կը բաւէ, եթէ Ստրաբոնի² այս երկրին մասին տուած տեղեկութիւնները նշնութեամբ յառաջ բերենք:

Հայաստանի հարաւակողման աշխարհագրական սահմանը կը կաղմբ Տաւրոսի լեռնաշղթան, որ Հայաստանը Միջագետքէն կը բաժնէր: Ստրաբոնի այս վկայութենէն կը տեսնուի, որ նա ոչ միայն Եփրատի ու Տիգրիսի միջեւ տարածուող երկիրը Միջագետք կ'անուանէ — ինչ որ մենք միայն կ'ըսենք — այլ նաեւ Տիգրիսի ձախակողմը գտնուող հարթավայրերը այս անունով կը նշանակէ. այսու առաւել եւս կը հաստատուի Լեւանտ-Հաուպտի այս մասին ունեցած տեսութիւնը: Արեւելքէն սահմանակից էին Հայոց՝ Մեծ Մարաստան եւ Մարական Ատրպատական, հիւսիսէն, Աղուանից աշխարհը՝ Վրաստան եւ Մոսկէկան բարձր լեռները՝ Սեւ-

¹ Այսպէս Plut. Luc. 22. Հմմտ. նաեւ Strabo: XIII, 1, 55 (609/10). Ըստ այս վերջնոյս, Մետրոդոր փախուստի միջոցին կը մեռնի, սակայն չ'ըսեր թէ հիւանդութեամբ կը մեռնի թէ բռնամահ կ'ըլլայ Միհրդատի հրամանով:

² Strabo XI, 14, 1 (526/27).

¹ Plut. Luc. c. 29.

² Plut. Luc. c. 22.

